

Kortársam, BÖLL

Az irodalmi művek befogadástörténete kaleidoszkópszerű. Forog a kaleidoszkóp csöve, s a benne elhelyezett tükröknek köszönve mindig más-más kép tárul a szemünk elé. Csakhogy a kaleidoszkópot nem mi, hanem a történelem és az idő is forgatja, ennek következtében tárul elénk mindig más-más kép. Ugyanaz a regény mást jelent az egyik korban, és megint mást a másokban.

Vannak művek, amelyek megjelenésük pillanatában nagy elismerésnek örvendnek, a lelkes fogadtatás után esetleg évtizedeken át „alszanak”, s aztán újra „felébrednek”, évtizedek múltán izgalmas kortársaink lesznek. Vannak művek, melyek teljes érdektelenségre lelnek, s csak évtizedek múltán vívják ki méltó helyüket. Vannak olyan művek is, amelyek azonnal kiérdemlik a kortársak elismerését, de az újabb nemzedékek számára már nem jelentenek élményt, legfeljebb unalmas klasszikusok lesznek.

Időnként az irodalmi kánonok kimerevednek, vagyis az intézményesített irodalmi elit leállítja a kaleidoszkóp forgását, mert mindig ugyanazt a képet akarja láttatni, ennek következtében az irodalom elmagányosodik, az olvasók elfordulnak tőle, legfeljebb egy szűk szakmai kör kultikus tere lesz, amely a tömeg érdektelenségével vagy barbárságával igazolja magát. Az is igaz, hogy ilyenkor a társadalom is veszít, elveszti a képzeletét és a magatartását befolyásoló értékeket.

A nyolcvanas években a rendkívül dinamikus és robbanékony kelet-európai társadalmakban az irodalomban is hasonló értékrendek kerekedtek felül. A jelenlegi „rózsaszínű apátia” korszakában az irodalom is többnyire a rózsaszínű elefántcsonttorony tövében végzi az, úgymond, nagy kísérleteit. Igaz, a nyugati világban a modern regénykánon átalakulóban van, mondjam azt, hogy puhul, lehet, hogy hozzánk is elérkezik az új idők szele, legalábbis erről győztek meg újabb olvasmányaim, gondolok például Lydie Salvayre, Mathias Énard, Herta Müller vagy Ilija Trojanov műveire. A merev kánon túlságosan elhagyatottá teszi az irodalmat, elmagányosítja s kiszolgáltatja marketingesek, kereskedők és kiadói monopóliumok kénye-kedvének. Ha pedig a potenciális olvasókat nem elégtí ki a céltudatos marketinges világ, akkor ők egyenesen a giccs felé menekülnek. Hatalmas szakadék keletkezik a kritika és az olvasók között, és az irodalom egy kis szekta ügye lesz.

Számomra a Böll-lel való ismeretség története hasonló kaleidoszkópszerű történet, vagyis a puha kánon históriájába tartozik. Változtak az idők, változtam én is. Persze, a szélkaka-sok is változnak, ám Heinrich Böll életműve azt sugallja, hogy a kánonváltásnak akkor

van értelme, ha a koreszmékkal való rezonálás közben lehull rólunk a divatsallang, amelyvel felvérteztük magunkat

Először a hatvanas években találkoztam a *Biliárd fél tízkor* című regényével. Bevallom, nem tett rám mély benyomást. A „jugoszláv tavasz” idején az ország politikailag felemás módon, de kulturálisan radikálisan a Nyugat felé fordult, ami az avantgárd irodalmi mámort erősítette fel. Nem kétséges, hogy ez is sok sallanggal járt. Azt reméltem, hogy az experimentális próza, a kísérletező poézis, a formaművészeti vívmányok és kísérletek érvényesülése növeli a szabadság kis köreit, s elővarázsolja a demokratikus világot. Többedmagammal abban reménykedtünk, hogy ha másképpen szólunk, akkor mást is mondunk.

Ebben a kontextusban Böll regényét túlságosan hagyományosnak tartottam. De nem csak ez akadályozta a befogadást. Jugoszláviában az antifasizmus valóban hiteles mozgalom volt, Tito partizánjai ebben a szellemben harcoltak, és ennek nevében győztek és jutottak hatalomra. Azokban az években ez megkérdőjelezhetetlen értéknek számított, olyanmennyire, hogy az emberek örökérvényűnek és véglegesnek hitték, tehát nem jelentett kihívást. Magától értetődő volt, amely azonban nem foglalkoztatta az értelmiséget. Bekerült a hivatalos politikai narratívába, s ezért a társadalom közömbös maradt iránta. Amíg nem jelentkeztek fasisztoid tünetek, addig az antifasizmus sem játszott fontos szerepet. A szó nietzschei értelmében ártatlanok voltunk, és azok is akartunk maradni.

Ezzel a tudattal hallgattam a gimnáziumi történelemórákon a fasizmusról szóló tanári előadásokat. Unatkozva bámultam ki a tanterem ablakán, mert úgy véltem, ez a történelem engem nem érint. Semmi közöm hozzá, a fasizmus a múlté, immár a múzeumban a helye. Legfeljebb az bosszantott, hogy a tanár monoton hangon, azt hiszem, nem nagy lelkesedéssel közölte azt is, hogy a magyarok voltak Hitler utolsó csatlósai, de rögtön hozzátette, hogy ez nem vonatkozik a vajdasági magyarokra, akik a Petőfi-zászlóalj harcosaiként küzdöttek a fasizmus ellen. Az antifasizmus a múlt tiszteletre méltó relikviái közé tartozott, mivel a fasizmus újszerű feltűnésére, esetleges mutációjára nem is gondoltunk. Ebben a helyzetben olvastam a *Biliárd fél tízkor*t, s azzal az érzéssel tettem le, hogy ez a német irodalomban bizonyára fontos mű, de számomra nincs semmiféle jelentősége.

Évtizedek múltán, a kilencvenes években találkoztam újra Heinrich Böll művészetével, és természetesen nagy felfedezésnek számított. Szembesültem a véres XX. századdal és fel-

fedeztem Böllt. Rájöttem arra, hogy nemcsak másképpen kell írni, hanem másképpen kell gondolkodni is. Az *Exterritórium* című dokumentumregényem tanúskodik arról a leszámolásról, amelyet magammal kellett elvégeznem. Az országban háború dúlt, sokáig nem léphettem ki az országból, s az első budapesti utam alkalmával az egyik antikváriumban rábukkantam az *Ádám, hol voltál?*-ra. A délszláv háborút sokan a XX. század második felének legpiszkosabb háborújának nevezik. Nem éltem a háborúban, nem írhattam háborús regényt, erről a boszniai és a horvátországi barátaim írtak, de közvetve hatott az életemre. Úgy is mondhatnám, hogy a front mögött éltem. Valójában nem is voltak frontvonalak, az egyik fél harcosai csak ritkán harcoltak a másik fél harcosai ellen, néha még focimeccseken mérték össze az erejüket, inkább a civilek voltak a célpontok. Ebben is a nők megerőszkolása játszott fontos szerepet. Az erőszak leheletét azonban Újvidéken is éreztem, ahol az egyik napról a másikra egy másféle kultúra született. A tegnapi européerből szélsőséges nacionalista lett. A békés polgár terepszínű egyenruhát öltött magára, hogy hazafiságát demonstrálja. Az orvosprofesszorok és doktorok Szarajevóban víkendeztek, a környező hegyekből orvlövészként vadásztak a szarajevói polgárookra. Ennyiben a délszláv háború nem emlékeztetett az olyan klaszikus értékű háborús regényekre, mint Remarque *Nyuga-*

ton a helyzet változatlan vagy Ernst Jünger *Acélzivatárban* című regénye. Virtuális háború folyt ott is, ahol nem lövöldöztek. Nem is születtek hasonló szellemű művek a délszláv irodalomban, hiszen ez már másmilyen háború volt. Hogy milyen volt, annak igazi természetét Böll *Ádám, hol voltál?* című regénye tárta fel elsőnek.

Még ma is élénken emlékezem a regény egyik jelenetére, amelyben a tiszt egyenruhás férfi ráparancsolt a gyönyörű zsidó nőre, hogy énekeljen. A nő énekelni kezdte a *Mindszentek litániáját*, odakinn csend lett, hangja félelemmel teli volt, de hihetetlenül tisztán zengett, Filskeit, a tiszt úgy érezte, hogy megjelent előtte a szépség, a nagyság és a faji tökéletesség, s ennek láttán megragadta a revolverét, teste megrándult, kiáltani próbált, de nem jött ki hang a torkán, csak valamiféle lihegésféle, s akkor vaktában a nőre lőtt, aki jajveszékelve a földre zuhant, és ordítani kezdte: Kivégezni. Az egész történetét kilőtte a nőre, odakinn pedig meghallgatták a parancsát, és kivégezték az egész énekkart. Így kezdődött a mészárlás.

Mi más jutott volna eszembe, mint a srebrenicai genocídium, amikor Mladić tábornok csokoládét osztott azoknak az embereknek, akiket másnap főbe lövetett. Ha megvizsgáljuk a délszláv háború regényeit, akkor kiderül, hogy az *Ádám, hol voltál?* a „zürzavaros új háborúk” jellegét feltáró „ősregény”. Heinrich Böll az egyik napról a másikra a kortársunk lett. Kiderült, hogy az általam ismert, az iskolában befűzött fasizmus nélkül is lehet olyan háborút folytatni, melynek a kultúrája fasiszta lelkületről tanúskodik.

Ezek után magától értetődő, hogy folytattam Heinrich Böll-lel az ismerkedést. Újra kezembe vettem a *Biliárd fél tízkort*, amely egyszeriben előrevetítette a jövőt is. Ezt röviden köpenyeforgató gonoszságnak nevezném. Ez a démoni dolog immár nem hasonlít Thomas Mann német démonjára, hiszen ezer arca van, és mindig cserélgeti őket.

Böll kormeghatározása újból pontos volt, erről árulkodnak a regényben szereplő amerikai tiszt szavai. A náciitanításban részt vevő tiszt ugyanis kifakad, túlságosan megszokta, mondja, hogy mindenki az ártatlanságát hangoztatja. „Mondtam is a barátaimnak, hogy ebben a szép országban legfeljebb öt vagy hat, ha sokat mondok, kilenc bűnöst fogunk találni, és fel kell majd tennünk magunknak a kérdést: voltaképpen ki ellen viseltünk hábo-

rút: csupa megértő, okos, művelt ember ellen...” Az etnikai háborúk közepette az ártatlanság narratívája uralkodott el. A *Biliárd fél tízkor* azonban a széteső családon belüli világot is ábrázolja. Amit az apák felépítettek, azt a fiúk lerombolták, mint Böll regényében, csak más formában, más-más ideológiai előjelekkel. Az ilyen családtörténetekre a poszt-kommunista éraban még várni kell. Egy évtized múltán szinte naponta el lehetett tőprengeni azon a mindmáig érvényes kérdésen, amelyet Böll a sokáig kiadatlan kisregényében, a *Hagyatékb*ben ábrázolt. Egyrészt a vad ösztönök működését az orosz fronton, amikor Schnecker megöli tisztársát, Schellinget, másrészt pedig azt, hogy a gyilkos minden lelkiismeret-furdalás nélkül továbbra is köztünk él. Ehhez csak annyit tehetek hozzá, hogy a gyilkosok továbbra is köztünk élnek.

Nem csupán a háborús élmények ábrázolása teszi maradandóvá Böll művészetét. Böll regényei „felébredtek” és figyelmeztetnek, hiszen volt ereje és bátorsága a kapitalizmus virágzó korában kritikusan ábrázolni a kapitalista német társadalmat is. Nehéz volt értelmezni a szocialista mintországokban, Jugoszláviában Böll kapitalizmuskritikáját, hiszen Európának ebben a felében nemzedékek az államszocializmus gyermekeiként a szabad piacról, a többpárti parlamentarizmusról, a demokráciáról álmodozott. Ám mostanság, két évtized múltán az expresszkapitalizmusba bebotorkálva kétségtelenül közelebb került hozzám a nagy német társadalmi tabló, a *Csoportkép hölgygel* című regény is. Az *Asszonyok rajnai tájban* vagy a *Gondviselő ostromzár* pedig kíméletlenül feltárja a demokratikus társadalom szubtilisan elnyomó mechanizmusát a hétköznapi életben. A *Katharina Blum elvesztett tisztességének* motívuma s vele együtt pedig a bulvárosodó politika bevonult hétköznapijainkba.

Rossz lelkiismerettel tudomásul veszem, hogy megvalósult a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia, amiben évtizedeken át reménykedtem, de mintha az államszocializmusból felkészületlenül botorkáltunk volna a demokráciába, s az alig kisarjadó demokráciának nincs se ereje, se elszántsága, hogy – mint azt a baljós európai időkből Thomas Mann javasolta – páncélinget öltson magára. Könnyebb volt a demokráciát védeni a pártkommisszároktól, mint az új oligarchiától. Értelmiségiként különösen rossz a lelkiismeretem, hiszen a demokrácia reményét mi hirdettük, erről írtunk, ebben reménykedtünk, s most sértődötten vesszük tudomásul, hogy védtelen lett.

Megváltozott a „jugoszféra”, de Európa is változott. Heinrich Böll a kortársunk lett.

Újra elővettem tehát Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényét, és újra rádöbbenem, hogy újra forog a kaleidoszkóp: Thomas Mann regénye napjaink egyik legidősebb műve. Vele együtt Heinrich Böll *Egy bohóc nézetei* című regénye is, amely arról szól, hogy mi lesz velünk Adrian Leverkühn összeroppanása után. Böll bohóca afféle poszt-Faust. Színre lép Hans Schnier, a bohóc, aki képtelen beilleszkedni ebbe a világba, leül a bonni pályaudvar lépcsőjére, leveti a kalapját, maga elé teszi, és énekelni kezd. Elsőnek egy sárga tűzpfenniges hullott bele.

Böllt kell olvasni, hogy tanuljunk vezetelni. ■ ■ ■

■ **Végel László** (1941, Szenttamás (Srbobran, Szerbia): Kossuth-díjas regény- és drámaíró, esszéista. Ma Újvidéken él. Legutóbbi művei: *Négyszemközt Máraival – Naplójegyzetek, 1992–2014*. (2014), *Balkáni szépség, avagy Slemil fattyúja* (2015), *Exterritórium* (2016).

